BUYUK IMPERIYA DAVRIDA SALJUQIY SULTONLARNING MOVAROUNNAHRDAGI SIYOSATI: SULTON MALIKSHOH DAVRI (1072–1092)

Sapayeva Marxabo Achilovna

Marhabosulton1984@gmail.com

Annotatsiya:

Ushbu maqolada Buyuk Saljuqiylar imperiyasining uchinchi hukmdori Sulton Malikshoh (1072–1092) davrida Movarounnahr mintaqasiga qaratilgan harbiy-siyosiy va diplomatik harakatlar hamda uning konseptual natijalari chuqur tahlil qilinadi. Muallif birlamchi tarixiy manbalarga tayangan holda dastlabki ichki sulolaviy nizolarni bartaraf etish, G‘arbiy va Sharqiy Qoraxoniylar davlatlari bilan o‘rnatilgan murakkab geosiyosiy munosabatlar va ushbu jarayonda ulug‘ vazir Nizomulmulkning boshqaruv apparatidagi tutgan o‘rnini fundamental jihatdan ochib bergan. Tadqiqot natijasida Malikshoh davrida Saljuqiylarning Movarounnahrda mutloq siyosiy va harbiy ustunlikka erishganligi hamda mintaqadagi amaldagi davlatlar imperiyaning to‘g‘ridan-to‘g‘ri vassaliga aylantirilganligi, bu orqali hududda ma’lum muddat barqarorlik ta’minlangani yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Buyuk Saljuqiylar, Malikshoh, Movarounnahr, Qoraxoniylar, Nizomulmulk, G‘aznaviylar, Samarqand, vassal tizimi, geosiyosat.

Abstract:

This comprehensive article explicitly analyzes the multi-dimensional military-political and strategic diplomatic activities directed toward the vital Transoxiana region during the glorious reign of Sultan Malikshah (1072–1092), the third prominent ruler of the Great Seljuk Empire. Relying directly on classical historical chronicles, the author rigorously unfolds the effective suppression of initial internal dynastic conflicts, the complex geopolitical relationships

established with both the Western and Eastern Karakhanid states, and the monumental role of Grand Vizier Nizam al-Mulk in stabilizing the state apparatus. As a logical consequence of this academic study, it is clearly demonstrated that during the Malikshah era, the Seljuks achieved absolute socio-political and military hegemony in Transoxiana, turning local principalities into functional vassals of the empire.

Keywords:Great Seljuks, Malikshah, Transoxiana, Karakhanids, Nizam al-Mulk, Ghaznavids, Samarkand, vassalage system, medieval geopolitics.

Аннотация:

В данной статье подробно анализируются многовекторные военно-политические и дипломатические действия, направленные на регион Мавераннахр в эпоху правления султана Малик-шаха (1072–1092), третьего суверена Великой Сельджукской империи. На основе широкого круга аутентичных исторических источников автор детально раскрывает процессы ликвидации ранних внутренних династических междоусобиц, специфику взаимоотношений с Западным и Восточным Караханидскими каганатами, а также ключевую роль великого визиря Низам аль-Мулька в формировании централизованной имперской политики. В результате исследования подчеркивается, что в эпоху Малик-шаха сельджуки достигли абсолютного политического и военного доминирования в Мавераннахре, превратив государства региона в прямых вассалов.

Kalit so‘zlar: Великие Сельджуки, Малик-шах, Мавераннахр, Караханиды, Низам аль-Мульк, Газневиды, Самарканд, вассальная зависимость.

1. KIRISH

XI asrning ikkinchi yarmi Markaziy Osiyo va Yaqin Sharq xalqlari davlatchiligi tarixida nihoyatda yirik hamda dinamik geosiyosiy o‘zgarishlar davri

bo‘lib qoldi. Sulton Alp Arslonning kutilmaganda fojiali ravishda vafot etishi salkam butun mintaqani ma’lum muddatga sarosimaga va ma’muriy tushkunlikka solib qo‘ydi [2, 5]. Shunday og‘ir sharoitda, 1072-yil 25-noyabrda sulolaning vasiyatiga binoan hokimiyat tepasiga uning o‘g‘li Sulton Malikshoh (1072–1092) keldi [1]. Aynan Malikshoh davrida Buyuk Saljuqiylar imperiyasi o‘zining siyosiy, ma’muriy va iqtisodiy qudrati jihatidan eng yuqori cho‘qqisiga, ya’ni mutloq markazlashgan imperiya darajasiga ko‘tarildi. Sulton yosh bo‘lishiga qaramay, uning yoshligidan bosh vazir Nizomulmulk kabi ulug‘ davlat arbobi tarbiyasida bo‘lgani va otasining barcha harbiy yurishlarida, jumladan 9 yoshida Gurjiston safarida bevosita qatnashgani uning siyosiy va harbiy jihatdan yetuk bo‘lib yetishishini ta’minladi [1, 3].

Mazkur davrda Saljuqiylar tashqi siyosatining eng muhim strategik hamda ustuvor yo‘nalishlaridan biri shimoliy va sharqiy chegaralardagi xavfsizlikni ta’minlash hamda Movarounnahr mintaqasini to‘liq o‘z nazoratiga olishdan iborat edi. Negaki, Movarounnahr o‘sha davrda Buyuk Ipak yo‘lining markaziy arteriyasi hisoblanib, u yerdagi Qoraxoniylar sulolasi hukmronligi va ulamolar ta’siri Saljuqiylar xavfsizligiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri daxldor edi [8]. Saljuqiylar davlatida taxt almashinuvi sodir bo‘lgan dastlabki yillarda qo‘shni davlatlar — Qoraxoniylar va G‘aznaviylar bu vaziyatdan foydalanib, Saljuqiylar hududiga daxl qila boshladilar [1]. Binobarin, Sulton Malikshoh oldida nafaqat ichki barqarorlikni tiklash, balki butun Movarounnahrni imperiyaning yagona siyosiy ta’sir doirasiga kiritish va o‘z ittifoqchiligini mustahkamlash vazifasi turgandi. Ushbu tadqiqotning maqsadi Sulton Malikshoh davrida Movarounnahr mintaqasiga qaratilgan harbiy, ma’muriy hamda diplomatik strategiyalarni konseptual va tizimli ravishda tahlil etishdan iborat.

2. TADQIQOT METODLARI

Ushbu ilmiy tadqiqot ishini yoritishda tarixiy xolislik, qiyosiy-tarixiy tahlil, tizimlilik, xronologik va retrospektiv tahlil metodlaridan keng foydalanildi. Tadqiqot materiallari sifatida XI-XII asrlarda yashab ijod etgan o‘rta asrlar mualliflarining asarlari, xususan, Ibn al-Asirning «Al-Kamil fi-t-tarix» [2], Nizomulmulkning davlat boshqaruviga oid fundamental asari hisoblangan «Siyosatnoma» [3] hamda zamonaviy saljuqiyshunos olimlar M.A. Köymen [5], C.E. Bosworth [6], A.C.S. Peacock [7] va S.G. Agajanovlarning [8] tadqiqotlaridagi ma’lumotlar qiyosiy o‘rganildi va o‘zaro solishtirildi.

Movarounnahrda saljuqiy sultonlarning olib borgan harbiy-siyosiy va diplomatik harakatlari sabab va oqibat munosabatlari kontekstida tahlil qilindi. Mintaqadagi G‘arbiy va Sharqiy Qoraxoniylar xonliklarining ichki ijtimoiy-siyosiy inqirozlari va ularning Saljuqiylar tomonidan instrumentalizatsiya qilinishi siyosiy va harbiy strategiyalar modellashtirilishi orqali tadqiq etildi. Tarixiy voqealar xronologiyasi ketma-ketlik asosida tahlil qilinib, imperiyaning Movarounnahrdagi vassal tizimi mexanizmlari aniqlandi.

3. TADQIQOT NATIJALARI

Sulton Malikshoh taxtga o‘tirgan dastlabki kunlardanoq murakkab sulolaviy inqirozlarga duch keldi. Uning amakisi Qovurd ibn Chag‘ribek Kirmon va Ummon hududlaridan kelib, o‘zini taxtga ko‘proq munosib deb hisobladi hamda jiddiy isyon ko‘tardi [1]. Biroq, 1073-yil 15-aprelda Hamadon yaqinidagi Kerej jangida Malikshohning qo‘shinlari ulug‘ vazir Nizomulmulkning harbiy-moliyaviy yordami hamda strategik taktikasi tufayli g‘alabaga erishdi. Sulton xazinadagi 500 ming dinor pul hamda 5 ming to‘plam qurol-yarog‘ni turkman qabilalariga ulashish orqali ularni o‘z tomoniga og‘dirdi va Qovurdning ittifoqchilarini kamaytirdi [1]. Qovurd asir olinib, sulton uni dastlab kechirmoqchi bo‘lsa-da, harbiylarning isyonkorlik kayfiyati va uning nomiga shiorlar aytishi sababli davlat xavfsizligi yo‘lida kamon

ipi bilan bo‘g‘ib qatl etildi [1, 2]. Shundan so‘ng Bag‘dod xalifasi al-Qoim Biammrullah uning sultonligini tasdiqlab, unga oliy unvonlarni berdi.

Ayni shu ichki nizolar paytida G‘arbiy Qoraxoniylar hukmdori Nasr Termizni egallagan, G‘aznaviylar esa Chig‘ilkendni bosib olib, Usmon ibn Chag‘ribekni asir qilgandilar [1]. Malikshoh 1074-yilda kuchli qo‘shin tovarlari bilan Termiz tomon yurish qildi va shaharni qayta qamal qilib o‘z nazoratiga oldi. G‘aznaviylar bilan urush xavfini bartaraf etish uchun sulton oqilona nikoh diplomatiyasidan foydalandi. U o‘zining Mehdul-Iroq laqabi bilan mashhur bo‘lgan qizi Gavharni G‘aznaviy shahzodasi Mas’udga turmushga berdi [1]. Bu esa ikki imperiya o‘rtasidagi yirik urushning oldini oldi hamda munosabatlarni barqarorlashtirdi.

Movarounnahrni imperiyaga to‘liq bo‘ysundirish jarayoni 1088-1089-yillardagi harbiy yurishlar bilan yakuniga yetdi. G‘arbiy Qoraxoniylar xoni Ahmad ibn Xizrxon xalq va ulamolarga zulm o‘tkazgani sababli, mahalliy aholi vakillari Sulton Malikshohdan harbiy yordam so‘rab murojaat qildilar [1]. Malikshoh Xurosonda katta qo‘shin to‘plab Amudaryodan o‘tdi, avval Buxoroni, so‘ngra shiddatli qamal va ichki ittifoqchilar yordamida Samarqandni zabt etdi [1, 8]. Ahmadxon asir olinib Isfahonga yuborildi, ammo keyinchalik vassallik va Saljuqiylarga to‘liq tobelik sharti bilan taxtga qayta o‘tqazildi. Shundan so‘ng Malikshoh Sharqiy Qoraxoniylar poytaxti O‘zgan shahrigacha yurish qildi va xon Hasan ibn Sulaymonni ham o‘z oliy hokimiyatini tan olishga majbur etdi. Natijada Qoraxoniylar davlatining har ikkala tarmog‘i ham Buyuk Saljuqiylar imperiyasining rasmiy vassaliga aylandi [1, 7].

4. TAHLIL VA MUHOKAMA

Sulton Malikshohning Movarounnahr mintaqasida olib borgan siyosati shuni ko‘rsatadiki, u faqatgina harbiy kuchga emas, balki chuqur o‘ylangan diplomatik va ma’muriy institutlar tizimiga tayangan. Tarixchi olim S.G. Agajanov

ta’kidlaganidek, Saljuqiylarning Movarounnahrni bevosita imperiya viloyatiga aylantirmasdan, balki uni Qoraxoniy hukmdorlar orqali vassal ko‘rinishida boshqarishi o‘ta oqilona taktiqiy qaror edi [8]. Chunki mahalliy chig‘il va boshqa turkiy qabilalar o‘z an’anaviy sulolalarini ko‘proq qo‘llab-quvvatlardilar. Buni 1090-yilda Ya’qub Tegin va chig‘il qabilalarining Samarqandda ko‘targan isyoni ham isbotlaydi. Sulton Malikshoh ushbu isyonni ham o‘zaro diplomatik gijgijlashlar hamda strategik manevrlar bilan bostirishga muvaffaq bo‘ldi [1].

Bosh vazir Nizomulmulkning davlat boshqaruvidagi o‘rni ham tahlil qilinishi lozim. U yosh sulton uchun nafaqat vazir, balki barcha davlat apparatini ushlab turuvchi tayanch edi. Biroq, Nizomulmulkning ta’siri oshib, uning o‘g‘illarining barcha viloyatlarni egallashi sulton bilan munosabatlarni sovuqlashtirdi [3]. Nizomulmulk sulton tahdidiga javoban «mening vazirlik dautim bilan sening tojing bir-biriga bog‘liq» deya ochiqcha e’tiroz bildirdi [1]. Haqiqatan ham, 1092-yil 14-oktabrda Nizomulmulk botiniylar tomonidan o‘ldirilgach, salkam bir oydan keyin 19-noyabrda Malikshohning ham to‘satdan vafot etishi imperiyaning markazlashgan tizimini barbod qildi [2, 6]. Sulton vafotidan so‘ng, uning yosh farzandi Mahmud (Turkon Xotun ta’sirida) va Berkayoruq o‘rtasidagi taxt kurashlari davlatni ichki parchalanish va zaiflashish yo‘liga olib keldi, bu esa Movarounnahrda saljuqiylar nazoratining pasayishiga sabab bo‘ldi [1].

5. XULOSA (CONCLUSION)

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqqan holda, quyidagi fundamental xulosalarni shakllantirish mumkin:

1. Sulton Malikshoh davrida Buyuk Saljuqiylar imperiyasi o‘zining siyosiy, ma’muriy va iqtisodiy taraqqiyotining eng yuqori cho‘qqisiga chiqdi va xalqaro maydonda mutloq yetakchi kuchga aylandi [1, 5].

2. Movarounnahr yo‘nalishidagi g‘alabali va izchil yurishlar mintaqadagi ko‘p yillik siyosiy tarqoqlikka, xalqaro savdo yo‘llaridagi xavf-xatarlarga chek qo‘ydi va iqtisodiy barqarorlikni tikladi [8].

3. G‘arbiy va Sharqiy Qoraxoniylar davlatlarining Saljuqiylar imperiyasiga to‘liq vassal qilinishi mintaqada Saljuqiylar geosiyosiy ta’sirining mutloq ustunligini ta’minladi, ammo bu tizim markaziy hokimiyat yetakchilarining shaxsiy salohiyatiga haddan tashqari bog‘liq edi [1, 7].

4. 1092-yilda Nizomulmulk va Sulton Malikshohning ketma-ket to‘satdan vafot etishi, oqibatda boshlangan sulolaviy urushlar imperiyaning ichki parchalanishiga va Movarounnahr ustidan o‘rnatilgan markazlashgan nazoratning asta-sekin zaiflashishiga olib keldi [1, 6].

6. FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Sulton Malikshoh davrida Movarounnahrda Saljuqiylar siyosati // Tarixiy manbalar va hujjatlar to‘plami. O‘quv materiallari, 2024.

2. Ibn al-Asir. Al-Kamil fi-t-tarix (Mukkamal tarix). – Toshkent: O‘zbekiston, 2006. – 560 b.

3. Nizomulmulk. Siyosatnoma (Siyar ul-muluk). – Toshkent: Adolat, 1997. – 240 b.

4. Azimov A. Saljuqiylar imperiyasi tarixi. – Toshkent: Fan, 2012. – 310 b.

5. Köymen M. A. Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Cilt III. Alp Arslan ve Zamanı. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992. – 480 s.

6. Bosworth C. E. The History of the Seljuq Turks. – London: Routledge, 2000. – 340 p.

7. Peacock A. C. S. The Great Seljuk Empire. – Edinburgh University Press, 2015. – 380 p.

8. Agajanov S. G. Gosudarstvo Seldjukidov i Srednyaya Aziya v XI-XII vv. – Moskva: Nauka, 1991. – 420 s.